

**Incidència política
i participació ciutadana
de les dones:
reflexions
en clau feminista**

ACSUR
LAS SEGOVIAS

INSTITUTO DE ESTUDIOS SOBRE DESARROLLO Y COOPERACIÓN INTERNACIONAL
NAZDARTEKO LANIKIDETZA ETA GARAPENARI BURUZKO IKASKETA INSTITUTUA
UNIVERSIDAD DEL PAIS VASCO - EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

**Incidència política
i participació ciutadana
de les dones:
reflexions
en clau feminista**

ACSUR
LAS SEGOVIAS

INSTITUTO DE ESTUDIOS SOBRE DESARROLLO Y COOPERACIÓN INTERNACIONAL
NAZIOARTEKO LANIKIDETZA ETA GARAPENARI BURUZKO IKASKETA INSTITUTUA
UNIVERSIDAD DEL PAÍS VASCO • EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

Aquesta publicació s'inscriu en un projecte denominat "Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones", que entre altres activitats, crearà diferents espais per a la reflexió sobre temàtiques claus que afavoreixin la incorporació del feminisme en la Cooperació per al Desenvolupament, a més de materials i eines de suport per a enfrontar la iniquitat, la desigualtat i la subordinació de les dones.

Editat:

Bilbao • Zubiria Etxea. UPV/EHU
Avda. Lehendakari Agirre, 83 • 48015 Bilbao
Tel.: 94 601 70 91 • Fax: 94 601 70 40 • hegoa@ehu.es

Vitoria-Gasteiz • Biblioteca del Campus de Álava. UPV/EHU
Apdo. 138 - Nieves Cano, 33 • 01006 Vitoria-Gasteiz
Tel. • Fax: 945 01 42 87 • hegoagasteiz@ehu.es

www.hegoa.ehu.es

Cedaceros 9, 3ª izda • 28014 Madrid
Tel.: 91 429 16 61 • Fax: 91 429 15 93
acsur@acsur.org

Hidalgo, 8 • 30005 Múrcia
Tel.: 968 93 15 22
murcia@acsur.org

www.acsur.org

Col·laboren:

Penòncies que inclou el CD:

COMUNICACIÓN PARA LA EQUIDAD DE GÉNERO Y LA PARTICIPACIÓN POLÍTICA DE LAS MUJERES. Elena Crespo. Representant de la Xarxa Nacional de Treballadores i Treballadors de la Informació i Comunicació (Xarxa Ada). Bolívia.

CONSTRUYENDO LA CIUDADANÍA PLENA DE LAS MUJERES. EL TRABAJO DE INCIDENCIA POLÍTICA DESDE LAS REDES CONTRA LA VIOLENCIA. Hogla Teruel. Coordinadora del Programa de Participació Ciutadana del Centre de Drets de Dones (CDM). Hondures.

DEMOCRACIA REPRESENTATIVA PARITARIA Y PARTICIPATIVA DE LAS MUJERES. Nina Infante. Presidenta del Forum de Política Feminista. Estat espanyol.

Redacció de les conclusions: Adela García. Coordinació: Amaia del Río i Rocío Lleó

Traducció al català: Jaume Ibars Viaplana

Disseny i maquetació: Marra, S.L. • Impressió: Lankopi S.A. • Dipòsit Legal: Bi-1589-08

ISBN: 978-84-89916-18-0

Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 2.5 Espanya

Aquest document està sota una llicència de Creative Commons. Es permet lliurement copiar, distribuir i comunicar públicament aquesta obra sempre que es reconegui l'autoria i no s'utilitzi per a fins comercials. No es pot alterar, transformar o generar una obra derivada a partir d'aquesta obra.

Llicència completa: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/es/>

Presentació

Aquesta publicació s'edita en el marc del projecte **Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones**, amb el qual Hegoa i ACSUR-Las Segovias pretenen enfortir als i les agents vinculades a la Cooperació i l'Educació per al Desenvolupament per a contribuir en la consideració de l'equitat de gènere com una qüestió central per al desenvolupament humà i, en conseqüència, incorporin de manera efectiva l'enfocament de gènere en les seves accions tant de cooperació com d'educació. És la segona d'una sèrie iniciada amb la publicació "Drets econòmics de les dones: reflexions en clau feminista", editada en el 2007.

A través dels dos Seminaris sobre Incidència política i participació ciutadana de les dones que es van celebrar a Madrid i a Múrcia durant el mes de novembre de 2007, hem posat a la disposició de les ONGD, associacions de dones i moviment feminista un espai per a la trobada i la reflexió, el principal objectiu de la qual, és difondre el pensament polític feminista, reconèixer l'estatus de les dones com subjectes polítiques actives i ciutadanes i incorporar una mirada crítica sobre les iniciatives de desenvolupament i cooperació internacional.

Aquesta publicació, precisament, recull les conclusions del treball realitzat en les tres sessions que es van celebrar en els seminaris de Madrid i Múrcia, i les propostes concretes de treball de cooperació en clau feminista que van generar. A més, es recullen en un CD les ponències de les dones del Sud i del Nord: "Comunicació per a l'equitat de gènere i la participació política de les dones" d'Elena Crespo de la Xarxa Ada (Bolívia)¹, "Construint la ciutadania plena de les dones. El treball d'incidència política des de les xarxes contra la violència" de Hogla Teruel del Centre de Drets de Dones (Hondures) i "Democràcia representativa paritària i participativa de les dones" de Nina Infante del Fòrum de Política Feminista (Estat espanyol). Aquestes ponències també estan incloses en la web Bantaba² i en la web de ACSUR-Las Segovias (www.acsur.org).

¹ Respecte a la presència al seminari de l'organització boliviana Red Ada, en l'últim moment va assistir com a representant Elena Crespo en substitució de Teresa Canaviri directora d'aquesta organització que, per motius personals, no va poder viatjar.

² Disponible en www.bantaba.ehu.es/obs/ocont/obsgen/doc

La proporció de dones en càrrecs executius i en posicions que comportin poder arreu del món dista molt de ser equitativa. Les dones com subjectes polítiques manquen en la pràctica d'una posició d'igualtat real. Les barreres existents en l'accessibilitat als espais de presa de decisions i als càrrecs d'elecció popular, està directament relacionada amb el sistema patriarcal de dominació masculina i amb una de les seves manifestacions: la divisió sexual del treball en els espais públics i privats.

Socialitzades en la desigualtat de gènere, les dones a través del seu rol de gestores socials contribueixen a l'assoliment de les manques de béns i serveis de la comunitat en contextos de pobresa i sota els efectes de les polítiques neoliberals. Les dones tenen presència i participen en associacions voluntàries, organitzacions populars, comitès de serveis, etc. complint el paper de mediadores i activadores de programes de polítiques públiques però no són destinatàries com ciutadanes de ple dret. Aquest treball no està remunerat ni reconegut i es naturalitza “ com extensió del treball domèstic assignat històricament a les dones.

Des de la teoria feminista es defensa que, la democràcia no serà tal, si es mantenen barreres que allunyen de l'exercici efectiu del poder polític a la meitat de la població. La democràcia substantiva, ha de garantir que les dones siguin subjectes actives de pactes i no simplement objecte de polítiques públiques. El rol de ciutadania és un dret innegociable, avalat no només pels pilars que legitimen la democràcia sinó pel marc legislatiu i pels diferents acords internacionals.

Al mateix temps i gràcies al moviment feminista, s'ha avançat en el camí cap a la presència de dones en la participació política, des del dret al sufragi i la consecució de la igualtat formal fins a l'engegada de mecanismes d'acció positiva, modificació de lleis, creació d'organismes per a contribuir a combatre les desigualtats històriques i altres, però els resultats són escassos. En aquest context, és responsabilitat de les ONGD realitzar una reflexió crítica sobre el Desenvolupament i sobre la Participació, la seva vinculació amb els drets de les dones i les implicacions que les iniciatives de cooperació tenen en la ciutadania de les dones. Una pràctica de la ciutadania, que des de l'aposta per la igualtat, des del feminisme, integri com condició necessària la solidaritat i la sostenibilitat de la vida.

Partint d'aquesta perspectiva crítica, Hegoa i ACSUR-Les Segovias van organitzar aquests Seminaris esmentats amb els següents objectius:

- Reconèixer l'estatus de les dones com actores i subjectes actives de pactes polítics i ciutadans, identificant els orígens de l'opressió repensant i reorganitzant la democràcia i la ciutadania perquè inclogui a les dones com subjectes de drets.
- Difondre el pensament polític feminista i les bones experiències que hagin permès introduir canvis en les pràctiques socials d'exclusió i subordinació de les dones i que contribueixen a millorar les relacions de gènere.
- Incorporar una mirada crítica sobre les iniciatives de desenvolupament i cooperació internacional perquè es reconegui la dimensió política del privat i la seva relació amb la vida, la ciutadania i els drets de les dones.
- Elaborar propostes i estratègies per a incidir en la cooperació al desenvolupament recuperant l'agenda feminista dels drets polítics i de ciutadania de les dones.

D'aquesta manera, els Seminaris es van convertir en un espai per a aprofundir i discutir sobre aquestes qüestions, al que van ser convidades dones del Sud i del Nord especialistes en gènere i incidència política i ciutadana, que han elaborat propostes teòriques i pràctiques sobre el tema, així com organitzacions del Moviment Feminista de l'Estat espanyol i ONGD que lluiten per l'eliminació de la discriminació de les dones.

Encara que aquestes conclusions no són un document acabat sobre els aportis per a l'agenda política de les dones en el marc de la Cooperació i Educació per al Desenvolupament, no obstant això ho considerem de gran valor i utilitat, per a qui des de l'individual i col·lectiu treballem en la consecució d'un desenvolupament que inclogui l'equitat de gènere, ja que ens aproximem als principals elements que possibiliten continuar i aprofundir en el debat.

Volem concloure aquesta presentació agraint el treball realitzat per totes aquelles dones que van participar com ponents en les diferents sessions dels Seminaris: Elena Crespo, Hogla Teruel i Nina Infante; a les dones representants del Moviment Feminista: Ana Hernando, Milú Vargas, Teresa Vicente i Mercedes Noval; a les dones i homes de les ONGD: Juana Bengoa, Juan Klett i Maury Dina Huarachi; a dones feministes d'organitzacions sindicals, de drets humans, de dones immigrants, de LGTB (lesbianes, gaïs, transexuales i bisexuales), de partits polítics i d'altres moviments associatius: Alicia Poza, Giulia Tamayo, Elba López, Raquel Platero, Esther Herguedas i Victoria Rodríguez; a representants dels Consells de la Dona i de la Joventut: Paloma González i Inma Reverte; a les companyes i companys de Hegoa, ACSUR Madrid i ACSUR Múrcia que van col·laborar en l'organització i logística dels seminaris, així com a l'excel·lent labor de la dinamitzadora i redactora d'aquestes reflexions: Adela García. Aquest agraïment es fa extensiu a totes aquelles persones que van assistir a les sessions, que van debatre en grups i en plenari de cara a poder concloure amb algunes propostes i estratègies concretes de treball per a la cooperació en clau feminista. I finalment, a l'adreça de Cooperació de Govern Basc i a l'Agència Espanyola de Cooperació Internacional per la seva col·laboració i recolzo en l'edició d'aquesta publicació, així com per a realitzar els Seminaris emmarcats en aquest projecte.

Seminari Incidència política i participació ciutadana de les dones (Madrid)

Programa

Dimarts 13 de novembre de 2007

- 16:00 Lliurament de documentació i Presentació del Projecte: Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones
- 16:15 Presentació del Seminari
Incidència política i participació ciutadana de les dones
- 16:45 ***Construint la ciutadania plena de les dones***
Hogla Teruel Fernández.
Coordinadora del Programa de Participació Ciutadana del Centre Drets de Dones (CDM). Hondures.
- 17:30 Descans
- 17:45 ***Participació Política de les Dones a Bolívia***
Elena Crespo.
Representant de la Xarxa Nacional de Treballadors/es de la Informació i Comunicació. (Xarxa ADA). Bolívia.
- 18:30 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Adela García.
Dinamitzadora. Experta en Gènere i Desenvolupament.
Responsable de la Plataforma de Formació en Igualtat de la UIG del Govern de Cantàbria.
- 20:00 Fi de la jornada

Dimecres 14 de novembre de 2007

16:00 ***Democràcia representativa paritària i participativa de les dones***
Nina Infante. Presidenta del Forum de Política Feminista. Estat espanyol.

16:45 Descans

17:00 **Taula Rodona amb Organitzacions del Moviment Feminista**
Ana Hernando. (Asamblea Feminista).
Raquel Platero. (RQTR).
Milú Vargas. (Sororidad).
Paloma González. (Consejo de la Mujer de la CAM).

18:15 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Adela García. Dinamitzadora.

20:00 Fi de la jornada

Dijous 15 de novembre de 2007

16:00 **Taula Rodona amb Organitzacions de la societat civil**
Juana Bengoa. (Solidaridad Internacional).
Giulia Tamayo. (Amnistía Internacional).
Juan Klett. (Fundación Paz y Solidaridad Madrid).

17:00 Descans

17:15 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Adela García. Dinamitzadora.

19:30 Clausura del Seminari

Seminari Incidència política i participació ciutadana de les dones (Múrcia)

Programa

Dilluns 19 de novembre de 2007

- 16:00 Lliurament de documentació i Presentació del projecte: Gènere en l'Educació per al Desenvolupament: temes de debat Nord-Sud per a l'agenda política de les dones
- 16:15 Presentació del Seminari
Incidència política i participació ciutadana de les dones
- 16:45 ***Construint la ciutadania plena de les dones***
Hogla Teruel Fernández.
Coordinadora del Programa de Participació Ciutadana del Centre Drets de Dones (CDM). Hondures.
- 17:30 Descans
- 17:45 ***Participació Política de les Dones a Bolívia***
Elena Crespo.
Representant de la Xarxa Nacional de Treballadors/es de la Informació i Comunicació. (Xarxa ADA). Bolívia.
- 18:30 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**
Adela García.
Dinamitzadora. Experta en Gènere i Desenvolupament.
Responsable de la Plataforma de Formació en Igualtat de la UIG del Govern de Cantàbria.
- 20:00 Fi de la jornada

Dimarts 20 de novembre de 2007

16:00 **Democràcia representativa paritària i participativa de les dones**

Nina Infante. Presidenta del Fòrum de Política Feminista (FPF). Estat espanyol

16:45 Descans

17:00 **Taula Rodona amb Organitzacions del Moviment Feminista**

Mercedes Noval. (Comissió 8 de Març).

Teresa Vicente. (REIS).

Alicia Poza. (STERM).

Victoria Rodríguez. (Expresidenta de l'Associació de Dones i Veïnes de Alumbres-Cartagena).

18:15 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**

Adela García. Dinamitzadora.

20:00 Fi de jornada

Dimecres 21 de novembre de 2007

16:00 **Taula Rodona amb Organitzacions de la societat civil**

Maury Dina Huarachi. (Coordinadora de ONGD de la Regió de Múrcia).

Elba López. (Associació de Dones Hispanoamericanes de la Regió de Múrcia).

Inma Reverte. (Consell de la Juventut).

Esther Herguedas. (IU).

17:00 Descans

17:15 **Treball d'aprofundiment de les i els participants: reflexió per grups i plenària**

Adela García. Dinamitzadora.

19:30 Clausura del Seminari

Incidència política i participació ciutadana de les dones

Des de la teoria feminista es defensa que la democràcia, no ho serà mai si es mantenen barreres que allunyen de l'exercici efectiu del poder polític, econòmic i social a la meitat de la població. La democràcia substantiva ha de garantir que les dones siguin subjectes actives de pactes i no simplement objecte de polítiques públiques.

En aquest sentit, el seminari sobre Incidència política i participació ciutadana de les dones, realitzat a Madrid i Múrcia, plantejava els següents objectius:

- Repensar la ciutadania i la democràcia reconeixent el paper de les dones com actores i subjectes actives de pactes polítics i ciutadans.
- Difondre el pensament polític feminista, així com les iniciatives de cooperació per al desenvolupament dutes a terme per organitzacions de dones i moviments associatius en general a través de les seves diferents experiències i estratègies d'actuació.
- Elaborar propostes per a incidir en la cooperació pel desenvolupament recuperant l'agenda feminista dels drets polítics i ciutadania com escenari de futur i avanç de les dones.

La metodologia de treball ha consistit principalment en donar veu i espai pel coneixement i l'intercanvi d'experiències de treball de diferents organitzacions de dones del Nord i del Sud (Hondures i Bolívia) a través de les diferents ponències presentades, paral·lelament s'han conformat dues taules rodones, per donar cabuda a representants del Moviment feminista i de la societat civil tant a Madrid com a Múrcia. La conformació de les taules respon a la riquesa i diversitat del propi Moviment de dones, com de la societat en el seu conjunt, i les aportacions han arribat des de diferents àmbits i col·lectius específics; dones migrants, dones de partits polítics i sindicats, dones i homes d'organitzacions de cooperació pel desenvolupament, organitzacions juvenils, ecologistes, així com institucions acadèmiques.

Pel treball de dinamització dels grups de discussió i reflexió s'han facilitat guies de treball amb les pautes a seguir. Amb les mateixes s'ha proporcionat informació teòrica, així com la necessària per treballar els apartats de (re)conceptualització, estratègies d'actuació i escenaris futurs. A més es van facilitar lectures de textos i estudis de casos en cada un dels grups conformatos.

Totes les aportacions que us presentem han estat recollides del treball dels grups de discussió, les ponències i les diferents taules rodones. Volem agrair per tant la contribució conjunta de totes les persones participants en l'elaboració d'aquest document.

Repensant la democràcia i la ciutadania plena de les dones. Incidència política i Participació ciutadana: (re)conceptualització

El marc conceptual en el que ens situem per treballar la noció d'incidència política i participació ciutadana de les dones no és altre que, el de la democràcia genèrica i la ciutadania plena de les dones.

La idea de *ciutadania plena* no solament té com a requisit l'existència de drets i capacitats per exercir-los en els diferents àmbits: polític, social i econòmic. També és impossible pensar en una ciutadania plena i en el seu producte col·lectiu, la

democràcia, sense que, com a mínim, una proporció significativa dels i les ciutadanes exerceixin efectivament la ciutadania de manera vital. En aquest sentit resulta necessari enfatitzar la importància de les capacitats simbòliques en el conjunt de les capacitats que conformen la ciutadania substantiva (continguts-pràctiques) i no, confondre en les dones l'absència de capacitats amb la dificultat de l'exercici pràctic de les mateixes.

La ciutadania és una forma d'articular on estem en aquest món i el poder que tenim sobre el nostre entorn. Per tant, pensar i comprendre la ciutadania des d'una perspectiva de gènere pot propiciar un camí per negociar processos de canvi que funcionin per millorar les vides de dones i homes.

En aquest sentit, la democràcia genèrica és un aportí crític des del feminisme a la concepció de la democràcia que no contempla la inclusió protagònica de les dones. En paraules de Marcela Lagarde³, “la democràcia de gènere proposa la construcció d'un altre tipus de relacions democràtiques i un altre model democràtic que inclogui no solament a les dones, sinó que –més complexe encara– es modifiqui el posicionament dels homes i s'estableixin relacions democràtiques entre els gèneres”.

Per aquest objectiu global de transformació social i canvi estructural necessari per superar el dèficit democràtic del que partim, entenent aquest com la repercusió que, entre altres causes, una participació desequilibrada d'homes i dones té en la legitimitat de la democràcia, contem amb una eina imprescindible de participació ciutadana que no és altra que la incidència política.

Entre els principals objectius de la participació ciutadana en termes generals i de la incidència política en particular, que van ser subratllats en el transcurs de les diferents sessions de treball, hi hauria entre d'altres:

- Resoldre problemes específics a través de canvis concrets en polítiques i programes públics. En aquest sentit els canvis que es persegueixen són els que fan referència a problemes específics de

³ Lagarde, Marcela:
a *Claves feministas para liderazgos entrañables*.
Ed. Horas y Horas, Madrid,
2005.

⁴ De León; Magdalena (comp.): *Poder y empoderamiento de las mujeres*, Tercer Mundo Editores, Bogotá, 1997.

l'agenda feminista de les dones en particular i a la desigualtat de gènere que afecta principalment a les dones en qualsevol àmbit, entre els que podem destacar: la esclletxa salarial, la segregació ocupacional, la infrarepresentació política i institucional, la invisibilització del paper de la dona al llarg de la història; totes conseqüència d'un sistema de dominació patriarcal basat en la divisió sexual de l'espai públic i privat que cal suparar.

- Afavorir i enfortir la societat civil. La incidència política, en la mesura que promou l'organització social, la construcció d'aliances, la formació de lideratges i la construcció de noves relacions, promou l'enfortiment de la societat. En aquest sentit es torna imprescindible els processos d'empoderament de les pròpies dones i de les organitzacions en les que s'inscriuen, ja que l'empoderament en paraules de Magdalena León⁴ es defineix com *“un procés per mitjà del qual les dones incrementen la seva capacitat de configurar les seves pròpies vides i el seu entorn, una evolució en la conscientització de les dones sobre si mateixes, en el seu estatus i en la seva eficàcia en les interaccions socials”*.
- Promoure i consolidar la democràcia. La incidència política implica relació i interacció permanent entre la societat civil i l'Estat, és un exercici de democràcia real, que promou una cultura política més transparent i que ha de transformar les relacions de poder entre les institucions de l'Estat i la ciutadania cap a un model més democràtic. Les organitzacions de dones han de contribuir, estar presents amb veu pròpia i representació en els espais de negociació i presa de decisió, taules d'interlocució, avaluació de polítiques públiques i altres mecanismes de participació ciutadana que es generin en aquest sentit, en tots els nivells d'organització territorial de l'Estat.

Entre els factors potenciadors que contribuïxen a l'èxit en la incidència política, van ser molts i variats els que es van subratllar en els diferents grups de treball, dels quals destacaríem els següents:

- a. A nivell extern (Estat i Societat): obertura i/o tendència cap a un model de democràcia genèrica, descentralització i institucionalització de mecanismes d'igualtat, obertura social i institucional per al debat i la negociació, mitjans de comunicació sensibilitzats i que no promoguin una comunicació i informació sexista, accés a la coe-

ducació i/o educació no sexista tant en l'educació formal com la informal, acumulació i consolidació de força social, nivell alt de conscienciació de la societat sobre la desigualtat de gènere i les seves conseqüències.

- b. A nivell intern (Organitzacions): democràcia interna en les organitzacions, cultura i política intraorganitzacional de gènere, consciència de posicionament estratègic i claredat en els plantejaments, capacitat tècnica instal·lada en les organitzacions, capacitat de generar xarxes i aliances estratègiques amb diferents actors, capacitat i predisposició al diàleg i la negociació, capacitat de lideratge i mobilització social, capacitat tècnica metodològica d'anàlisi i planificació de gènere, relació fluïda amb mitjans de comunicació, capacitat per a difondre materials formatius i sensibilitzar en matèria d'igualtat de gènere. A més es van incorporar a aquest mateix nivell altres factors de diferent índole als descrits anteriorment, entre els quals destaquen: treballar sobre principis de justícia social, solidaritat i no discriminació per motius de raça, edat i identitat sexual. Disposició de recursos materials (pressupost habilitat, equipaments i mitjans tècnics suficients), a més de recursos humans (personals), incloent temps i espais per a la formació, la participació interna i externa.

Una vegada definits els objectius i fins, així com els factors que contribuïxen a l'èxit de la incidència política, es va realitzar un treball **de (re)conceptualització** del propi concepte **d'incidència política des d'una posició feminista**, tenint en compte que la fi última seria la superació de la desigualtat de gènere. A continuació vam mostrar les definicions consensuades pels diferents grups de treball:

“És una acció organitzada, que suposa el reconeixement de les dones com subjectes autònomes i empoderades, que estableix un nou pacte social i que tracta d'influir sobre les agendes polítiques, proposant noves maneres de fer política, incorporant altres sensibilitats”. (Seminari Madrid).

“És un procés de participació i organització col·lectiva, per a la transformació i el canvi de les relacions de poder entès com capacitat de gestió consensuada i al seu torn d'enfortiment de les pròpies dones per a contribuir a l'avanç dels seus drets de ciutadania”. (Seminari Múrcia).

⁵ Elaborat a partir de:
*Manual para la
Facilitación de
Procesos de
Incidencia Política.*
Editat per: Oficina de
Washington per a
Assumptes
Llatinoamericans
(WOLA) i Centre per al
Desenvolupament
d'Activitats de
Població (CEDPA),
2005. Disponible en
www.wola.org

Estratègies d'actuació: aprenentatge des de l'experiència

Les estratègies d'actuació portades a terme per les diferents organitzacions de dones, ONGD, moviments socials i les pròpies institucions han de respondre i/o contribuir no només a la resolució de problemes específics, sinó al propi enfortiment de la societat civil durant el procés per a finalment arribar a produir canvis estructurals en les relacions desiguals de poder.

Per tant estaríem parlant de la incidència política com un procés acumulatiu d'aprenentatge i enfortiment de les organitzacions en termes de força social i capacitat tècnica. La incidència política és més que una acció; requereix d'estratègies varies i implementades al llarg del temps, amb molta creativitat i persistència. Per això hem de dotar-nos de diferents eines i habilitats (organitzacionals, comunicacionals, formatives, accions de mobilització i sensibilització, etc.) per a treballar sobre tots els poders establerts no només els formals sinó també tots els espais de decisió de la societat amb l'objectiu de transformar les polítiques públiques i les pròpies organitzacions i institucions.

Són moltes les iniciatives per a l'exercici de la ciutadania en pràctica: l'advocacia (promoció i defensa pública), el "cabildeo", la realització de campanyes i la generació de consciència pública en les organitzacions de la societat civil. Els recursos de la incidència van des de l'ocupació de formes de participació institucional (participació en consells, comitès de consulta, fòrums públics, campanyes cíviqes, etc.) fins a les més variades formes de mobilització i pressió social (vagues, manifestacions, festivals, etc.). El punt en comú seria que totes i cadascuna d'elles tenen com objectiu últim influir i/o incidir per a produir canvis.

Seleccionem la tipologia de les estratègies⁵ sobre la qual vam estar treballant i que us presentem a continuació perquè incorpora tant les estratègies de països del Nord com del Sud. S'utilitza molt en processos de capacitaació d'organitzacions de dones en països d'Amèrica Llatina i comprendria les següents estratègies d'actuació:

- **Cabildeo:** S'utilitza per a comunicar propostes, conèixer les posicions dels actors claus i persones decisives, afinar el mapa de poder, millorar els arguments, motivar a persones aliades i persuadir a les indecises.

Les accions consisteixen principalment en: realitzar visites directes, generar documents de posicionament previs a uns altres de major envergadura, analitzar posicions, interessos i motivacions per a desenvolupar eficaçment arguments. Aquesta tècnica és molt utilitzada en països en vies de desenvolupament o sota nivell d'institucionalitat al no comptar amb mecanismes d'interlocució o participació ciutadana adequats per a canalitzar proposicions. En països desenvolupats s'utilitzen tècniques de negociació amb pautes prèviament establertes.

- **Organització:** s'utilitza per a ampliar i enfortir l'estructura interna dels grups, coalicions i organitzacions, així com per a incorporar a la població afectada al procés d'incidència. Les accions consisteixen en: tasques organitzatives com definir al grup impulsor d'una campanya o crear comitès o grups de treball, definir mecanismes de comunicació, presa de decisions i recursos humans, intercanviar experiències, rebre formació a través de tallers de capacitació, així com qualsevol activitat que incrementi la capacitat tècnica i la força social de l'organització. Aquesta tècnica s'utilitza en diferents contextos tant en el Nord com en el Sud, i cada vegada adquireix major rellevància per la importància de generar xarxes de suport mutu, traspàs de coneixement i intercanvi d'experiències de treball entre les organitzacions del Nord i del Sud conjuntament.
- **Educació i Sensibilització:** s'utilitza per compartir informació, conscienciar, visibilitzar i evidenciar la situació de desigualtat que viu la major part de la població i especialment les dones. Sol donar-se en contextos d'educació informal, però cada vegada s'insisteix més a dotar d'informació i formació en àmbits d'educació reglada, com l'escola. Les accions consisteixen principalment en: fòrums, tallers, seminaris, publicacions, vídeos, teatre, campanyes i investigacions. És imprescindible que qualsevol estratègia d'incidència estigui acompanyada per activitats de sensibilització i formació, amb informació precisa de la situació que volem revertir.
- **Mitjans de comunicació:** l'estratègia d'incidència amb els mitjans de comunicació s'utilitza per a situar temes en l'agenda pública, crear corrents d'opinió, generar pressió i construir credibilitat com font d'informació. Tota bona estratègia d'incidència política ha de dotar-se d'una estratègia de comunicació; amb missatges clars i sustentats en dades objectives de la situació que volem revertir. Per això és importantíssim que els mitjans estiguin prèviament sensibilitzats i que exerceixin un paper d'"aliat" en quant a la transmissió d'informació. Entre les accions podem destacar: con-

ferències de premsa, entrevistes, camps pagats, articles d'opinió, reportatges, etc. En aquest sentit cal assenyalar que “no tot val” i les organitzacions han realitzat un esforç per treballar sota criteris ètics a través de codis de conducta d'imatges i continguts.

- **Mobilització:** s'utilitza per a generar voluntat política i pressió per a la negociació, cridar l'atenció sobre els mitjans i la societat en el seu conjunt, mostrar disconformitat davant la injustícia o visibilitzar situacions de desigualtat. Les accions es realitzen de cara a l'exterior generalment en espais públics i consisteixen en: manifestacions, marxes, vagues, activitats artístiques i festivals de suport a una causa o col·lectiu. En aquest sentit es va emfatitzar la importància d'incloure les mobilitzacions en les agendes de treball de les organitzacions de forma més estratègica, amb un treball previ d'aliances amb altres actors, com colofó a una campanya o de manera prèvia a reformes legislatives, etc.

Una vegada revisats els tipus d'estratègies i accions concretes de participació i incidència política, vam tenir l'oportunitat de conèixer i aprendre de les experiències de diferents organitzacions del Sud i del Nord que treballen per al canvi i transformació social a través de la participació ciutadana i la incidència política.

Hogla Teruel en representació del Centre de Drets de les Dones d'Hondures (CDM) ens va transmetre en la seva ponència aspectes claus del treball de participació ciutadana i incidència política de la seva organització. Entre les qüestions més rellevants podem destacar:

- La importància d'un bon treball de contextualització i diagnòstic participatiu previ a la situació que volem revertir. Així, el CDM es nodreix d'estudis propis i realitzats conjuntament amb altres organitzacions sobre la situació de les dones a Hondures en l'àmbit laboral, salut i drets reproductius, violència contra les dones, i més concretament sobre la participació de les dones en grups organitzats en les comunitats, eix principal del programa de participació ciutadana.
- D'aquesta manera vam poder comprovar el treball per impulsar xarxes de dones en les comunitats, capacitant a les mateixes perquè puguin incidir en els espais de presa de decisió com a principal estratègia d'actuació. La incidència en la gestió local que promouen té com objectiu a llarg termini impulsar polítiques i plans d'acció municipal dirigits a les dones, a través de la intervenció directa d'aquestes.

- Els municipis en els quals treballen contenen amb alguns factors potenciadors, a nivell extern com una mínima institucionalitat, regits per autoritats amb certa obertura per a impulsar accions a favor de les dones, però amb pocs recursos, i a nivell intern han treballat per enfortir a grups de dones, potenciant les seves capacitats de coordinació d'acions, amb capacitat de lideratge i negociació, enfront de les autoritats públiques.
- A través de la potenciació i creació de xarxes d'incidència s'han promogut accions a llarg termini i abast com són la creació d'Oficines municipals de la dona i, altres vegades accions més puntuals de formació, sensibilització, cabildeo i negociació, cobrant especial rellevància el treball de generació d'aliances i xarxes i el treball paral·lel amb els mitjans de comunicació.
- Entre les lliçons apreses en el procés destaquen: la visibilització de la discriminació contra les dones com un problema de la societat i de l'Estat, un treball imprescindible per a vèncer la irresponsabilitat i la poca voluntat política cap a la situació generalitzada de desigualtat, l'empoderament com a eina fonamental d'enfortiment de les capacitats de les dones, la necessitat de donar seguiment a tots els acords perquè no es reverteixin. A més consideren que cal partir d'una posició propositiva i no confrontativa, ser molt clares a l'hora d'argumentar i negociar formant-se per a això, manejar tot tipus d'informació sobre el problema o tema sobre el qual es vulgui incidir i finalment involucrar a la població afectada en tot el procés.

També vam tenir l'oportunitat d'escoltar i aprendre de l'experiència de treball mostrada per Elena Crespo representant de la Xarxa nacional de treballadores de la informació i comunicació (XARXA-ADA) de Bolívia, de la qual destaquem els següents paràgrafs:

- La comunicació en sentit ampli i els mitjans de comunicació, com a vehicles idonis per al canvi de valors en la societat, és la seva estratègia d'actuació predominant. Per això realitzen accions d'investigació informativa, generant estudis propis sobre el tractament informatiu de la violència de gènere i els drets sexuals i reproductius. Així mateix realitzen estudis sobre la cobertura, els continguts, el llenguatge i les imatges que utilitzen els mitjans de comunicació sobre les dones i la desigualtat de gènere, sobretot en poblacions indígenes.

- Proposen que no tot acte comunicacional és neutre, per tant treballen la comunicació com agent de canvi social en la construcció d'una societat més justa i igualitària. Consideren a més que la comunicació ha d'enfortir als grups discriminats, en aquest cas, a les dones indígenes, servint-se dels mitjans de comunicació com espais de divulgació, sensibilització i formació per destruir imaginaris dominants i construir una nova imatge de les dones indígenes que les doti de poder per a incidir en la formulació de polítiques públiques més justes i equilibrades.
- Treballen per a enfortir processos comunicacionals-educatius articulats en xarxa. Per a això han promogut la constitució de mitjans de comunicació propis mitjançant l'afiliació a títol personal i/o de mitjans de comunicació en el seu conjunt. També realitzen accions de negociació i pressió amb actors afins encara que les seves principals línies d'acció són la producció, difusió, capacitació-formació i la investigació. A través de la revista "ADA" sistematitzen les accions del moviment feminista bolivià i llatinoamericà. Són una font d'informació important en temes de gènere i comunicació, i consideren imprescindible el treball de desenvolupar estratègies col·lectives de treball mitjançant les xarxes. Mantenen relacions amb totes les organitzacions de dones indígenes i principals organitzacions de dones del país. A més desenvolupen un treball de "xarxa de xarxes" a nivell internacional.
- Entre les lliçons apreses en el procés destaquen les següents: seguir treballant per fomentar un acostament i futures aliances entre el moviment feminista (àmbit urbà) i les organitzacions de dones indígenes (àmbit rural) i ser capaços de treballar des de la interculturalitat. Tractar de buscar l'equilibri entre els drets individuals i col·lectius, considerant no només les relacions entre els éssers humans sinó amb la naturalesa i el cosmos.

D'altra banda, vam poder conèixer i aprendre gràcies a la intervenció de Nina Infant, el treball que realitzen a nivell de l'Estat espanyol, el Fòrum de Política Feminista. D'aquesta ponència, vam ressaltar els següents aspectes clau:

- Principalment desenvolupen estratègies de cabildeo i negociació (dotació sistemàtica d'informació i generació de documents de posicionament) i de sensibilització i divulgació en l'àmbit de la participació de les dones en la presa de decisió i en el poder polític econòmic i social, considerant una pèrdua per a la societat en el seu conjunt la infrarepresentació de les dones.

- Entre les accions que destaquen estaria la promoció i participació d'espais de reflexió i anàlisis feministes, l'impuls de plataformes i campanyes a nivell estatal i europeu i la realització de propostes cap a àmbits institucionals i organitzacions diverses. També consideren imprescindibles les accions de monitoreig, seguiment i avaluació continuada de les polítiques d'igualtat en els diferents àmbits territorials, així com l'acumulació de força social per a poder incidir més en les institucions.
- La democràcia participativa és un altra de les línies que promouen a través del diàleg, la interlocució i la negociació de les associacions de dones amb les institucions públiques; en aquest sentit realitzen una tasca de pressió juntament amb la resta del Moviment feminista per a la constitució del Consell de la dona estatal. Paral·lelament utilitzen estratègies de sensibilització a través de fullets divulgatius, edició de materials, publicacions diverses, etc. L'última campanya davant les eleccions locals i autonòmiques: “Més dones, millor política”, en aliança amb diverses organitzacions feministes, instituts d'investigació, dones de partits polítics i sindicalistes és un exemple de sensibilització.
- Entre les lliçons apreses durant el procés cal destacar: que no només cal treballar per la representació de les dones en llocs de responsabilitat política (democràcia paritària), sinó que hem d'incidir també perquè les condicions de participació, accés, i d'exercici de responsabilitats a desenvolupar (sigui aquesta de caràcter públic-polític o no) es donin en igualtat de condicions que les dels homes.

⁶ Lister, Ruth. 1997 *Ciudadanía: Hacia una síntesis feminista* en *Feminist Review* 57: (pp 28-48). Disponible en: www.siyanda.org/docs/listercitizensynthesis.pdf

Escenaris futurs

Les actuals polítiques exclouen moltes persones d'exercir els seus drets de ciutadania d'una forma plena. En aquest sentit Ruth Lister⁶, ens proposa resoldre aquesta situació “a través

⁷ Feminisme: Paraules per a la Igualtat: Biblioteca bàsica Veïnal. Disponible en: www.nodo50.org/mujeresred/vocabulario.html

⁸ Ana de Miguel: *La situación de las mujeres en el espacio público* en Gènere i Ciutadania a Debat. Ed. Icaria. Col·lecció Cap al Sud- ACSUR les Segovias, Madrid 2004.

d'una agenda internacionalista que compregui la ciutadania com amplis drets i responsabilitats que funcionen en el context de la democràcia i la rendició i exigibilitat de comptes. Així mateix l'exclusió també pot ser contrarrestada per mitjà d'un "universalisme diferenciat" que reconegui les diferències entre els grups, però retengui un compromís universal cap a la participació de tots aquests".

D'aquesta forma el Moviment feminista, les organitzacions de base, les ONGD, els instituts d'investigació i altres actors clau de la societat civil que treballen per la igualtat de gènere enfronten un enorme repte. Aquest repte inclou la necessitat urgent d'establir prioritats en les agendes àmplies, adaptar nous estils de treball, ser més creatius en la formulació d'estratègies i aplicar noves metodologies de treball en xarxa.

Qui articula l'agenda? El paper del moviment feminista i les organitzacions de dones

Reprent les paraules pronunciades en el seu moment per Simone de Beauvoir sobre la definició de feminisme⁷, que descrivia com "una manera de viure individualment i de lluitar col·lectivament", en aquesta línia afegiríem que aquest pas del plànol individual al col·lectiu només és possible mitjançant la pràctica política. D'aquí el "slògan" incitador a la pràctica del feminisme dels anys 60: "el personal és polític".

El personal és polític, refereix a una concepció nova de la política més enllà de la concepció convencional del polític com l'àmbit on dirimeixen les seves diferències els partits polítics i es gestionen les institucions. També, inclou un component movilitzador, cap a l'acció. Així en paraules de la sociòloga feminista Ana de Miguel⁸: "*L'estratègia de lluita per a la transformació és la constitució d'un "nosaltres" capaç de mobilitzar a les dones com agent col·lectiu que defineix la seva situació, la trasllada a la discussió pública i racional i estableix els canvis i objectius necessaris per a la seva solució*".

Relacionat amb aquesta qüestió, la ponència d'Alicia Poza de STERM (Sindicat de Treballadors de l'Ensenyament de la Regió de Múrcia), va ser molt enriquidora quan ens va oferir una visió de tot el procés de construcció de la identitat col·lectiva “nosaltres”, reconstruint així a les dones com subjecte polític actiu. En aquest procés ens va recalcar la importància que *“la motivació per a la participació no pot considerar-se com una variable individual, sinó que es construeix i consolida en interacció”*⁹. És en aquesta interacció a través de xarxes on la identitat col·lectiva feminista va ser valorada per moltes dones com un incentiu per a l'acció.

Un altre punt interessant a ressaltar i relacionat amb aquesta construcció del “nosaltres” com a col·lectiu, és el paper del Moviment de dones en els processos de recuperació de la memòria històrica: Mercedes Noval, representant de la Comissió 8 de Març a Múrcia, ens va recordar la importància de la (re)significació i dignificació del paper de les dones i de les seves associacions al llarg de la història, visibilitzant el treball i les aportacions de les mateixes als processos de transició i avanç cap a la democratització dels països. Són molts els grups de dones en col·laboració amb alguns instituts d'investigació i institucions públiques que estan realitzant aquest difícil treball de recuperació de la memòria (en definitiva de la vida i obra de les dones) des de diferents àmbits acadèmics, científics i socials.

¿Amb qui? Possibles i necessàries aliances

La incidència política com acció col·lectiva necessita per a la seva pròpia legitimació de la diversitat d'espais, presències i veus ja que principalment és un treball d'aliances, consensos i participacions diverses. Aquest punt va ser el més subratllat al llarg de la discussió en els grups de treball així com per les diferents persones i organitzacions que van participar en el Seminari.

Juana Bengoa, representant de Solidaritat Internacional en el Seminari realitzat a Madrid, ens apuntava la necessitat de la construcció de consensos mitjançant un treball de diplomàcia pública i/o ciutadana amb accions paral·leles de treball en xarxa per a fomentar la pedagogia per la pau, la solidaritat i la igualtat de

⁹ Melucci, Alberto (1994): *Asumir un compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales*, Revista: Zona Oberta, 69, p. 155.

gènere. Amèrica Llatina està impulsant accions de diàleg polític i recerca d'acostaments on les organitzacions socials han de tenir un paper protagonista juntament amb els governs i actors institucionals en la resolució de conflictes que derivin en processos de pau i desenvolupament.

Així, són moltes les organitzacions que plantegen com escenari de futur immediat el treball conjunt amb agents i actors diversos (organitzacions de cooperació al desenvolupament, organitzacions mixtes, sindicats, partits polítics, institucions públiques, instituts d'investigació, etc.), ja sigui a través d'accions puntuals o estratègies a llarg termini per a produir els tant anhelats canvis estructurals i superar la situació de desigualtat.

Entre aquests actors cobra especial rellevància la participació de la població immigrant com a subjecte de drets. Així, Milú Vargas representant de l'organització Sororidad a Madrid i Elba López, de l'Associació de Dones Hispanoamericanes de Múrcia van subratllar la necessitat d'incloure a les associacions de dones immigrants en les accions de sensibilització empreses per les organitzacions, així com la participació plena d'aquestes i en igualtat de condicions en qualsevol estratègia d'incidència i participació ciutadana a desenvolupar des de l'inici de les mateixes. El treball de empoderament de les organitzacions de dones immigrants contribueix a trencar la desconfiança inicial i poder contar amb el seu propi espai i temps. Destacar que Juan Klett, membre de la Fundació Pau i Solidaritat va cedir part del seu temps d'exposició sobre el treball que desenvolupen de cooperació sindical, a una organització colombiana amb la qual col·laboren per a millorar la situació laboral de les dones immigrants.

Un altre dels punts que es van subratllar té a veure amb les aliances a nivell intern, això és, dintre del propi moviment feminista o de dones. Ana Hernando, representant de l'Assemblea Feminista de Madrid ressaltava en la seva exposició l'heterogeneïtat i diversitat ideològica de les dones membres del col·lectiu. Altres ponents com Mercedes Noval ressaltaven la necessitat de cuidar les relacions i la comunicació dins de les xarxes de dones, avançar cap al diàleg intern com a via de superació de la fragmentació que pugués donar-se dins del propi moviment.

Dins de les polítiques internes d'aliances pren especial importància el relleu generacional dins del propi Moviment feminista com una aportació del que no es pot prescindir per més temps. D'aquesta manera, en el Seminari de Múrcia es va

donar espai al Consell de la Joventut amb la intervenció d'Inma Reverte que va exposar l'important treball de l'empoderament i la generació de lideratge que s'està portant a terme amb dones joves, així com diverses campanyes de sensibilització i participació ciutadana.

A més vam tenir l'oportunitat de conèixer el treball de Rosa Que Et Vull Rosa (RQTR) de la mà de Raquel Platero. Aquest col·lectiu de dones joves treballen el lesbianisme no només com opció sexual sinó com opció política cultural enfront d'un sistema social on preval la heterosexualitat. És, en aquests espais, on s'està avançant un poc més en la teoria sexe-gènere, fomentant investigacions sobre la intersexualitat, la transexualitat, les no identitats, els estudis de la masculinitat, etc.

Finalment, vam escoltar un tema d'especial rellevància com és l'ús del temps per part de les dones amb les dobles i triples presències (dones que estan alhora en múltiples espais com mares, com treballadores, com militants de partits, etc.), a través de la intervenció d'Esther Herguedas d'Esquerra Unida de Múrcia, com a representant d'un partit que aglutina diversos moviments socials, i per tant a múltiples presències i aliances en diversos espais d'incidència com són el moviment ecologista, feminista, sindical, etc.

Independentment als possibles aliats, Giulia Tamayo d'Amnistia Internacional de Madrid, va subratllar la importància que té no només treballar en aliança amb diferents sectors afins, sinó utilitzar els instruments i habilitats d'altres sectors per als nostres propis fins. Es va aprofundir en la conveniència d'incorporar instruments de dret internacional i penal per a l'avaluació de polítiques públiques d'igualtat com és el cas dels "informes ombra" que preparen les organitzacions per a donar seguiment al compliment per part dels Estats dels acords de la CEDAW¹⁰. Aquests instruments tècnics ens han de servir, i els podem aplicar com a estratègies d'incidència, per a donar seguiment a normatives específiques en matèria de violència de gènere, dependència, coresponsabilitat, etc., per part de les organitzacions davant les institucions de cadascun dels nostres Estats.

¹⁰ CEDAW: Convenció sobre l'Eliminació de Totes les Formes de Discriminació contra la Dona, 1979.

Reptes per a seguir avançant

Per concloure volem explicitar de forma breu i precisa algunes “cries d’atenció” recollides durant aquests dies de treball de discussió i reflexió sobre els reptes que tenim pendents per avançar cap a la justícia social, el desenvolupament i la igualtat de gènere.

- Principi de solidaritat: entès com “reciprocitat” i no submissió d’uns actors enfront d’uns altres. És necessari promoure relacions de “partenariat” en horitzontalitat entre les organitzacions de dones del Nord i del Sud.
- Aprenentatge conjunt: hem d’apropiar-nos dels aprenentatges de les unes i les altres i de la sistematització dels mateixos. S’han de plantejar accions d’intercanvi de bones pràctiques i lliçons apreses en el procés, així com l’intercanvi de coneixement i capacitats acumulades.
- Enfortiment institucional: treballar per l’enfortiment i empoderament mutu de forma continuada i no només puntualment. És necessari l’enfortiment de les capacitats tècniques però no hem d’obviar l’augment de capacitats simbòliques en els col·lectius més desfavorits o que estan en permanent situació de vulnerabilitat (dones immigrants, col·lectius de gais, lesbianes i transexuales, dones maltractades, mares solteres, dones en zones de conflicte, dones rurals, dones ancianes, etc.) en definitiva, tots els col·lectius que tenen majors obstacles per a exercir els seus drets de ciutadania plena.
- Treball des de la base: un altre punt que va ser ressaltat en nombroses ocasions és el problema de distanciament, o de no incorporació de la població afectada als processos. La baixa participació es percep com un problema a afrontar en associacions dels col·lectius directament afectats, així com el poc, o nul, treball de participació real en la presa de decisions en les organitzacions que treballen en Gènere i Desenvolupament. També hem d’estar alerta davant processos de desmobilització, apatia i de no generació de nova força social, en aquest cas de base associativa, tendint cap a la professionalització de les organitzacions.
- Cultura organitzativa: és necessari aprofundir en la cultura organitzacional, considerant essencials els actuals debats i estudis que s’estan realitzant en les organitzacions, com són els “diagnòstics de gènere intraorganitzacionals”. Que

existeixi una política de gènere interna, amb canals de participació i interlocució adequats és una tasca improrrogable per a les organitzacions.

- La coeducació: l'educació en valors i l'educació no sexista és requisit imprescindible per a superar la cultura de desigualtat normalitzada encara avui vigent. S'aposta per continuar emprenent accions formatives, de sensibilització i divulgació davant la falta de conscienciació de la desigualtat com un problema que afecta a tota la societat.
- La informació i la investigació: actualment existeixen dificultats per a disposar d'informació qualitativa i quantitativa de la realitat que viuen dones i homes ja que no tenim accés a dades desagregades per sexe en molts àmbits. Hem de continuar investigant sobre indicadors de seguiment i avaluació de les polítiques socials (d'igualtat, de desenvolupament) amb informació desagregada. La coresponsabilitat: finalment no volem concloure sense fer una crida a la coresponsabilitat de la societat en el seu conjunt i per a això recollim una cita d'Ana Isabel García¹¹: *“el problema dels canvis en les dones al·ludeix i convoca a canvis en el conjunt de la societat, el que significa canvis en la identitat i condicions de gènere dels homes. Una democràcia de gènere significaria l'augment de les capacitats simbòliques d'ambdós gèneres en l'esfera privada, així com en la pública, expressat en termes de coresponsabilitat genèrica en ambdues esferes”*.

¹¹ García Quintero, Ana Isabel: *Género y ciudadanía en Centroamérica: otra mirada al horizonte*, Fundació Gènere i Societat (GESO) en Revista Institucions i Desenvolupament, no. 5, 1999.

